

TILSHUNOSLIKDA OLMOSHLARNING TAHLILI VA GRAMMATIKA SIFATIDA O'RGANILISHI

Jumayeva Ro'zigul

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat O'zbek tili va adabiyoti

universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek tilidagi olmoshlarning tilshunoslikdagi xususiyatlarini, grammatik sifatidagi o'rnini va zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyatini o'rganadi. Olmoshlar tilning sodda va samarali muloqot imkoniyatlarini ta'minlovchi muhim birlik sifatida jumlar tuzishda foydalanish va ma'no jihatidan tahlil qilinadi. Maqolada olmoshlarning gap kontekstida ma'no bildirishi, matndagi bog'lanishlarni shakllantirish, nutqda shaxsiy yoki umumiy fikrlarni ifodalash kabi yangi yondashuvlar muhokama qilinadi. Shuningdek, olmoshlarning til o'rganishdagi aqliy va ijtimoiy jihatlari ko'rib chiqiladi, o'quv jarayonida samarali o'rgatish uchun metodik tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: olmoshlar, grammatika, kontekstual o'rganish, psixolinguistika, korpus lingvistik, tilshunoslik.

Kirish

O'zbek tilida olmoshlar so'z turkumlari orasida ko'p vazifaliligi, gapga bog'liqligi va nutqni qisqa tushunarli bo'lishdagi muhim roli bilan ajralib turadi. Ular ot, sifat, son

yoki fe'l o'rnida ishlatilib, tilning muloqot va go'zallik imkoniyatlarini kengaytiradi¹. Olmoshlarning tilshunoslikda grammatik ma'no sifatida foydalanish xususiyatlarini alohida o'rganilishi kerak bo'lgan tizimni tashkil etadi.

Olmoshlar tilning o'zgarmas emas, doimiy rivojlanuvchi tabiati haqida ma'lumot beradi. Ular gap kontekstida ma'no olishi, nutqda bog'lanishlarni ta'minlashi va matnni mantiqiy bir butun qilishi bilan zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlarida – aqliy tilshunoslik, matn tahlili va psixolingvistikada muhim o'rin tutadi². Ushbu maqolada olmoshlarning o'zbek tilidagi o'ziga xos xususiyatlarini, grammatika sifatidagi shakllanishini, jumladagi va ma'nodagi rollarini, shuningdek, zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Maqolada olmoshlarning til o'rganishdagi aqliy va ijtimoiy jihatlariga e'tibor qaratib, o'quv jarayonida samarali o'rgatish uchun metodik tavsiyalar beriladi.

Asosiy qism

1. Olmosh tushunchasi va til tizimidagi o'rni

Olmosh o'zbek tilida mustaqil so'z turkumi sifatida ot, sifat, son yoki fe'l o'rnida ishlatilib, narsa, belgi, miqdor yoki harakatni to'g'ridan-to'g'ri nomlamay, ishora yoki umumiy ma'no orqali ifodalaydi. Olmoshlarning asosiy xususiyati ularning gapga bog'liq bo'lishidir: ular o'z-o'zidan aniq ma'noga ega emas, balki nutq holati, gap mazmuni va kontekst orqali ma'no bildiradi.

Masalan, “u” olmoshi yolg'iz holda aniq shaxs yoki narsani anglatmaydi, lekin “U kitob o'qiyapti” jumlasida kontekst orqali muayyan shaxsni ko'rsatadi. Bu olmoshlarning ishora xususiyatini ko'rsatadi, ya'ni ular nutqning vaqt, joy va ishtirokchilariga qarab ma'no hosil qiladi.

Olmoshlar tilning soddalashuviga xizmat qiladi. Takrorlanishdan qochish, nutqni qisqa va mantiqiy bo'lishida olmoshlar muhim vositadir. Masalan, “Ali kitob o'qidi. Ali

¹ Mengliyev. B. (2020). “O'zbek tilining grammatikasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, 15-16 b.

² To'ychiyev.U. (2018). “O'zbek tilining sintaktik tahlili”. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 42-43 b.

kitobni yaxshi ko‘radi” o‘rniga “Ali kitob o‘qidi. U uni yaxshi ko‘radi” shakli nutqni yanada tushunarli va ravon qiladi. Olmoshlar matnning bir butunligini ta‘minlab, bog‘lanishlarni shakllantiradi.³

O‘zbek tilida olmoshlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

- Kishilik olmoshlari: men, sen, u, biz, siz, ular.
- Ko‘rsatish olmoshlari: bu, shu, ana, o‘sha, mana, manavi, anavi.
- So‘roq olmoshlari: kim, nima, qaysi, qancha, qayer, qanday, qachon.
- Belgilash olmoshlari: har kim, har nima, har qanday, har qaysi, har bir.
- O‘zlik olmoshlari: o‘zi, o‘zim, o‘zing.
- Gumon olmoshlari: allakim, allanima, kimdir, nimadir, qaysidir
- Bo‘lishsizlik olmoshlari: hech kim, hech nima, hech narsa, hech qachon.

Har bir tur o‘ziga xos grammatik ma’no xususiyatlariga ega bo‘lib, nutqda turli vazifalarni bajaradi.

2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlari

Olmoshlar o‘zbek tilida shaxs, son, kelishik kabi grammatik toifalarini ifodalaydi, lekin bu toifalar barcha olmoshlarga teng qo‘llanilmaydi. Masalan:

- Kishilik olmoshlari (men, sen, u) shaxs va sonni (birlik yoki ko‘plik) bildiradi: men (birlik) – biz (ko‘plik).
- Ko‘rsatish olmoshlari (bu, shu, o‘sha) joy yoki vaqt ishorasini ko‘rsatadi: “Bu kitob yaxshi, anavi esa qiziq emas”.
- So‘roq olmoshlari (kim, nima, qaysi) ma’lumot so‘rash uchun ishlatiladi: “Kim keldi?”

³ Sodiqova. M. (2021). “Tilshunoslikda pragmatik tahlil”. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 58-61b.

Olmoshlar otlar kabi kelishik shakllarida o'zgaradi:

- Kim – kimni – kimga – kimdan – kim bilan – kimda.
- Bu – buni – bunga – bundan – bu bilan – bunda

Bu o'zgarishlar olmoshlarning jumalardagi vazifalarini kengaytiradi. Ammo “qancha” yoki “har kim” kabi ba'zi olmoshlar shakl o'zgartirmaydi, bu ularning grammatika chegaralarini ko'rsatadi .⁴

Olmoshlarning kontekstga moslashishi ularning muhim xususiyatidir. Masalan, “men” olmoshi gapning asosiy qismi sifatida shaxsiy ishtirokni, “mening” esa egalikni bildiradi: “Men yozaman” (asosiy qism) – “Mening kitobim” (egalik).

3. Olmoshlarning jumalardagi o'rni

Olmoshlar jumlada turli vazifalarni bajaradi, bu ularning ko'p qirraliligini ko'rsatadi:

- Bosh bo'lak: “Men kelaman.”
- To'ldiruvchi: “Seni ko'rdim.”
- Aniqlovchi: “Bu kitob qiziqarli.”
- Kesim: “Mening kitobim shu.”
- Hol: “Qayerda bo'lmagin salomingni unutma.”

Olmoshlarning bu moslashuvchanligi ularning ot, sifat yoki son o'rnini bosish imkoniyatidan kelib chiqadi. Masalan, “Bu yaxshi” jumlasida “bu” aniqlovchi sifatida, “Bu kitob” jumlasida esa ot o'rnida keladi⁵.

⁴ Abdullayeva. S. (2020). “O'zbek tilining morfologiyasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, “62-64”.

⁵ M irzayev. T. (2016). “O'zbek tilida sintaktik bog'lanishlar”. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, “73”.

Olmoshlar matnning bir butunligini ta'minlashda muhimdir. Ular oldingi (anafora) yoki keyingi (katafora) birliklarga ishora qilib, jumlar o'rtasidagi bog'lanishni mustahkamlaydi:

- **Anafora:** “Ali keldi. U charchagan edi.” (U – Ali'ga ishora).

- **Katafora:** “U keldi, Ali charchagan edi.” (U – keyingi Ali'ga ishora) (Usmonova, 2022, “89”).

Bu xususiyat olmoshlarni matn tahlilida bog'lanishlarni aniqlashda asosiy vosita hisoblanadi.

4.Olmoshlarning ma'no tahlili

Olmoshlarning ma'no xususiyati ularning to'g'ridan-to'g'ri ma'noga ega emasligi, balki gap kontekstida ma'no topishidir. Ular ishora birligi sifatida nutqning vaqt, joy va ishtirokchilariga qarab ishlatiladi. Masalan:

- “Men” – nutq so'zlovchisini ko'rsatadi, lekin aniq shaxs kontekstga bog'liq.

- “Bu” – yaqin narsa yoki holatni bildiradi, lekin nima ekanligi gapdan aniqlanadi.Olmoshlarning ma'no tahlilida anafora va katafora muhim o'rin tutadi. Anafora oldin aytilgan birlikka ishora qilsa, katafora keyingi ma'lumotga yo'naltiradi:

- “U kitob o'qiyapti. Bu Ali edi.” (Katafora – “u” keyingi “Ali”ga ishora qiladi)

O'zbek tilida olmoshlarning ma'nosi ularning madaniy va ijtimoiy kontekstga bog'liqligini ko'rsatadi. Masalan, “siz” olmoshi hurmat yoki rasmiy munosabatni ifodalaydi, bu o'zbek tilidagi ijtimoiy masofa va odob qoidalarini aks ettiradi .⁶

5. Olmoshlarning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni

Hozirgi tilshunoslikda olmoshlar aqliy tilshunoslik, matn tahlili, korpus lingvistikasi va psixolingvistikada o'rganiladi:

⁶ Karimova. Z. (2019).“Til va ijtimoiy munosabatlar”. Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, “29-30”.

- Matn tahlili: Olmoshlar bog‘lanishlarni aniqlash va matn yaxlitligini ta’minlashda ishlatiladi. Masalan, “u” olmoshining qaysi shaxsga ishora qilishi statistik usullar bilan aniqlanadi.⁷

- Aqliy tilshunoslik: Olmoshlar diqqat markazi va ma’no xaritalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

- Psixolingvistika: Olmoshlarning til idrokidagi aqliy vazifasi va o‘rganish jarayonidagi vazifasi o‘rganiladi.

- Ijtimoiy tilshunoslik: Olmoshlar ijtimoiy masofa va odob qoidalarini tahlil qilishda ishlatiladi.

O‘zbek tilida olmoshlarning tahlili uchun korpus lingvistikasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, “siz” va “sen” olmoshlarining ishlatilish chastotasi va ijtimoiy ta’siri tahlil qilinadi.

6. Olmoshlarni o‘qitishda metodik tavsiyalar

Olmoshlarni samarali o‘rgatish uchun quyidagi metodlar qo‘llaniladi:

1. Kontekstual o‘rganish: Olmoshlarning ma’nosi gapga bog‘liq bo‘lgani uchun ularni haqiqiy misollarda o‘rgatish samaralidir. Masalan, “Bu kitob yaxshi” va “O‘sha kitob qiziq emas” jumalari orqali ko‘rsatish olmoshlarining farqlari tushuntiriladi.

- Mashq: Talabalarga qisqa matnlar berib, olmoshlarning ishora qilgan narsalarini aniqlash vazifasi beriladi.

2. Interaktiv usullar: Shaxs va egalik olmoshlarini dialoglar orqali o‘rgatish: “Sen nima o‘qiysan?” – “Men roman o‘qiyapman”.

- Mashq: Talabalar juft bo‘lib, shaxs olmoshlarini ishlatib savol-javob tuzishadi.

⁷Usmonova. D. (2022). “Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tahlili”. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, “89-92”.

3. Ijtimoiy kontekstni o'rgatish: “Siz” va “sen” olmoshlarining ijtimoiy farqlarini rolli o'yinlar orqali tushuntirish .

- Mashq: Rasmiy (ish intervyusi) va norasmiy (do'stlar bilan suhbat) vaziyatlar uchun dialoglar yozish topshiriladi.

4. Korpus lingvistikasidan foydalanish: O'zbek matnlar korpusida olmoshlarning ishlatilishini tahlil qilib, talabalarga haqiqiy til namunalarini ko'rsatish .

- Mashq: Talabalar “u” yoki “bu” olmoshlarining kontekstlarini korpus lingvistikasi asosida tahlil qiladi.

5. Aqliy yondashuv: Olmoshlar sodda jumalarda (“Men yozaman”) boshlang'ich bosqichda o'rgatilib, keyin murakkab tuzilmalarga (“U bilan gaplashdim”) o'tiladi.

- Mashq: Soddadan murakkab jumalargacha olmosh ishlatib yozish vazifasi beriladi.

Xulosa

Olmoshlar o'zbek tilida nafaqat grammatik birligi, aqliy va ijtimoiy jihatlardan muhim rol o'ynaydi. Ular nutqning soddaligi, mantiqiy yaxlitligi va kontekstual ma'nosini ta'minlaydi. Olmoshlarning ishora xususiyati va bog'lanishlarni shakllantirishi ularni tilshunoslikda o'rganish uchun qimmatli obyekt hisoblanadi. O'quv jarayonida kontekstual, interaktiv va ijtimoiy yondashuvlar tilni tabiiy o'zlashtirishga yordam beradi. Korpus lingvistikasi va psixolingvistik usullar olmoshlarni o'rgatishda yangi imkoniyatlarni ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mengliyev. B. (2020). “O‘zbek tilining grammatikasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, 15-16 b.
2. To‘ychiyev. U. (2018). “O‘zbek tilining sintaktik tahlili”. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 42-43 b.
3. Sodiqova. M. (2021). “Tilshunoslikda pragmatik tahlil”. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 58-61b.
4. Abdullayeva. S. (2020). “O‘zbek tilining morfologiyasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, “62-64”.
5. Mirzayev. T. (2016). “O‘zbek tilida sintaktik bog‘lanishlar”. Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, “73”.
6. Karimova. Z. (2019). “Til va ijtimoiy munosabatlar”. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, “29-30”.
7. Usmonova. D. (2022). “Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tahlili”. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, “89-92”.